
STUDIJE I OGLEDI

Arhe IX, 18/2012
UDK 82 Eshil:1
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Filozofski fakultet, Novi Sad

SHVATANJE PRAVDE U *AGAMEMNONU*, *POKAJNICAMA* I *EUMENIDAMA*

Sažetak: Autor u radu razmatra *dike* kao centralni pojam Eshilove *Orestije*, smatrajući da je u ovoj trilogiji prikazan, u rudimentarnoj formi, gotovo celokupan evolutivni put helenskog razumevanja pravde. Pravilnost i ritam te evolucije moguće je pratiti počevši od pojavljivanja običajnosne pravde u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*, gde se ona manifestuje posredstvom *lex talionis*-a. U *Pokajnicama* i *Eumenidama* pokazuje se, međutim, da postoji i drugačije razumevanje pravde. Presuda odnosno pravda donosi se kroz saradnju bogova i ljudi, i to nakon suđenja pred Areopagom. Eshil ne oduzima pravdi u potpunosti božansku legitimaciju, ali se ona ipak uspostavlja glasanjem porotnika nakon iznošenja argumenata obe strane, što ukazuje na elemente zakonskog vida pravde. Uopšte, zaključak je autora, čitava atmosfera u *Pokajnicama*, a osobito u *Eumenidama*, u kojima se naglašava lično donošenje odluka i rezonovanje, upućuje na skoro isticanje principa ljudske subjektivnosti, koji će sledstveno poroditi i tzv. individualnu pravednost.

Cljučne reči: Eshil, *Orestija*, pravda, evolucija, kosmička, zakonska, individualna

Eshilova *Orestija* predstavlja jedno od najviše i najčešće komentarisanih književnih dela klasične Grčke. Interpretativni naponi komentatora poslednjih godina usmereni su na različite kontroverze u samoj trilogiji, poput Agamemnonove krivice ili, generalno gledano, relacije slobode i nužnosti. Pored fundamentalnih dilema koje se uočavaju prilikom kritičkog prosuđivanja *Orestije*, postoji i relativna jednodušnost stavova oko određenih suštastvenih pitanja. Saglasnost se prevashodno manifestuje oko ključnih tema, kao što su razumevanje pravde i razrešenje konflikta koji se razvijao u prva dva dela posredstvom poznatog suđenja koje zaključuje trilogiju, što je po mnogima i bila Eshilova dramatska intencija.

Sadržina prva dva dela *Orestije*, *Agamemnona* i *Pokajnica*, izlaže se uz pomoć hora kao perpetuirajući niz počinjenih ogrešenja o običajnosni poredak i odgovarajućih kazni.

1 e-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@gmail.com

Inicijalni momenat predstavlja otmica Helene, sledi žrtvovanje Ifigenije, zatim razaranje Troje, ubistvo Agamemnona i na koncu ubistvo Klitemnestre i Egista. Konvergirajuća linija teških činova otkriva se u sceni sa proročicom Kasandrom, iz koje se može dosta saznati o mučnoj atmosferi koja okružuje Agamemnonovu kuću i o svemu onome što je Egista nagnalo da se sveti zajedno sa Klitemnestrom. Boginja *Dike*² permanentno se doziva u trenucima kada se kažnjavanje zahteva i određuje (*Ag.* 383, 911, 1432; *Cho.* 646). Sam Agamemnon kaže (*Ag.* 813-817):

U sporu sami bozi behu sudije.
Tu jezik ne presudi. Kamen po kamen
u urnu pade krvavu i Troji slom
i vojsci njenoj propast hladno nameni,
a praznom sudu samo Nada stizaše.³

δίκαας γὰρ οὐκ ἀπὸ γλώσσης θεοὶ
κλύοντες ἀνδροθνήτας Ἴλιοφθόρους
εἰς αἰματηρὸν τεύχος οὐ διχορρόπως
ψήφους ἔθεντο· τῶ δ' ἐναντίῳ κύτει
ἐλπίς προσήει χειρὸς οὐ πληρουμένῃ.

Nešto ranije, glasnik Taltibije govori (*Ag.* 532-537):

Ni Parid se ni Troja, njegov sukrivac,
razmetat neće da ne okajaše sve.
Zbog otmice i krađe sud se nad njim
izvrši,
izmače mu se lov, - on kuću očinsku
i celu zemlju zatre, sruši u propast.
Greh Prijamovi dvostruko isplatiše.⁴

Πάρις γὰρ οὐτε συντελής πόλις
ἐξέυχεται τὸ δρᾶμα τοῦ πάθους πλέον.
ὀφλῶν γὰρ ἀρπαγῆς τε καὶ κλοπῆς
δίκτην
τοῦ ῥυσίου θ' ἤμαρτε καὶ πανώλεθρον
αὐτόχθονον πατρῶων ἔθρισεν δόμον.
διπλᾶ δ' ἔτεισαν Πριαμίδαί τᾶμάρτια.

Dike predstavlja svojevrsnu odmazdu, koja pogađa ne samo počinioaca već i čitav

- 2 Smatra se da ime *Dike* potiče od njenog oca Zeusa, *di-ke*: *di-os*, što je verovatno Hesiodova analogija, a pojavljuje se kod Eshila u *Sedmorici protiv Tebe* 662 i u *Pokajnicama* 947-948 (prev. M.N. Đurić): „*I divova stiže ćerka prava – s pravom pravdom smrtnici je zovu*” (Διὸς κόρα—Δίκαν δὲ νιν).
- 3 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Prvi deo *Orestije: Agamemnon*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 436, st. 813-817. Original *Agamemnona* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/aeschylus_agamemnon.zip. Glavna tema *Agamemnona* je pitanje gde se nalazi pravda (525, 773, 808, 911, 913, 1406, 1432, 1535, 1546, 1577, 1604, 1611, 1615, 1660). *Dike* se u *Agamemnonu* u različitim varijacijama (*dike*, *dikaïos*, *adikos*, *dikazo*, *dikaio*, *dikastes*, *anti-dikos*, *pro-dikos*, *sun-dikos*, *en-dikos*, *euthu-dikes*, *dike-phoros*) pojavljuje ukupno trideset šest puta.
- 4 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Prvi deo *Orestije: Agamemnon*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 424, st. 532-537. Original *Agamemnona* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/aeschylus_agamemnon.zip. „Dvostruko” plaćanje poznata je forma kazne, premda u konkretnom slučaju ona označava totalno uništenje grada. Analogija je vidljiva i u *Eumenidama* 316-320, gde se takođe govori o žestokoj kazni za one koji greše, odnosno o „krojenju

njegov grad. Ona je, takođe, i veoma ekspeditivna pravda jer kažnjavanje sledi neposredno nakon učinjenog dela. Običajnosna pravda je kod Eshila standardno manifestovana posredstvom principa *talion*. O tome izveštavaju *Ag.*1563-1564 i *Cho.*313-314, a u *Pokajnicama* piše: „Za ubistvo ubistvom uzvрати! Ko uradi krivo, neka pati!” Reč prastara tako naređuje⁵ (ἀντί δὲ πλιγγῆς φονίας φονίαν πλιγγὴν τινέτω. δράσαντι παθεῖν, τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖ).

Prvi nagoveštaj da postoji i drugačije razumevanje pravde u *Orestiji* pojavljuje se u *Pokajnicama* 120, kada Elektra postavlja pitanje u trenutku dok joj horovođa daje instrukcije kako da moli:

Ko sudija, da kažem, ili osvetnik?⁶ πότερα δικαστὴν ἢ δικηφόρον λέγεις;
Kada se u *Eumenidama* prvi put pojavi reč *δικαστής*, ona će imati identične implikacije kao u *Pokajnicama* (*Eum.*81-83):

I onde za to naći ćemo sudije κάκεῖ δικαστὰς τῶνδε καὶ θελκτηρίουσ
i reći utešne i blage meleme, μύθους ἔχοντες μηχανὰς εὐρήσομεν,
i sasvim ćeš se muka tih oprostiti.⁷ ὥστ' ἐς τὸ πᾶν σε τῶνδ' ἀπαλλάξαι
πόνων·

Odgovori koji slede na Elektrino pitanje („Iskaži prosto: krvlju krv da osveti”, ἄπλῶς τι φράζουσ', ὅστις ἀνταποκτενεῖ (*Cho.*121), „Zar ne znaš: dušmaninu zlo se vraća

pravde” (εὐθυδικαιοι).

- 5 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 496, st. 313-314. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeforoi_u10.zip.
- 6 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 487, st. 119. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeforoi_u10.zip. Reč *dikastes* prevodi se kao „sudija”, mada je ova reč označavala i „porotnika” tj. „onoga koji samo izriče presudu” (srodna reč *dikaspoulos* takođe se prevodi kao „sudija”, ali je ona označavala i „zakonodavca”, „pravosuca”, konačno „onoga ko vrši pravo i/ili pravdu”). Sa druge strane, *δικηφόρος* iz *Cho.*120 jeste „osvetnik”, odnosno onaj koji „donosi pravdu”, jer je reč *δικηφόρος* sastavljena od reči *δίκη* („pravda”) i *φέρω* („nositi”, „donositi”). I *Pokajnice* su posvećene problemu pravde, na koju referišu sledeća mesta: 61-65, 120, 144, 241, 244, 306-314, 330, 398, 461-462, 497, 639-645, 788, 812, 884, 935-936, 948-951, 988, 1027.
- 7 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 544, st. 81-83. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

zlom?”⁸ πῶς δ' οὐ τὸν ἐχθρὸν ἀνταμείβεσθαι κακοῖς (*Cho.*123) jasno ukazuju kakvo je dominantno razumevanje pravde u *Pokajnicama*. Ipak, intrigantna je formulacija u pitanju koja, kroz pomenutu jezičku distinkciju, dopušta alternativu i ukazuje na duhovnu smelost Helena da načine otklon u odnosu na običajnosnu samorazumljivost događanja onog praktičkog. Helenska civilizacija je prva među starim civilizacijama koja je uspela da probije kružni i „večito isti” karakter praktičkih životnih manifestacija vlastite običajnosti. Ovo ukazuje, takođe, na onu dublju prirodu duha koju su Heleni otkrili, naime na slobodnu refleksiju, povratnu svest o onome što se čini, odnosno na ono što je helenski čovek sebi postavio kao važeće. Pitajući sebe o načinu ispoljavanja vlastitog delanja, dakako na jedan relativno spontan način, ova povratna svest Helena postala je utemeljujuća za celinu praktičko-običajnosnog sveta.

Rudimentarne forme samosvesti moguće je prepoznati u homerovsko-hesiodovskom trijumfu duha olimpijske nad starom htoničkom mitologijom. Svest o toj velikoj pobedi prisutna je u izgradnji svih praktičkih institucija, a kod Eshila je ponajbolje izražena u trećem delu *Orestije*. Erinije tako u *Eumenidama*⁹ govore Hermu: „Ti mladić u prah sruši stare bogove”¹⁰ (νέος δὲ γράϊας δαίμονας καθιπάσω, *Eum.*150), dodajući malo kasnije: „Tako rade mladi bozi, na Pravdin se penju presto”¹¹ (τοιαῦτα δρῶσιν οἱ νεώτεροι θεοί, κρατοῦντες τὸ πᾶν δίκας πλέον φονολιβῆ θρόνον, *Eum.*162-164). U zaključku misleći na samog Apolona i njegovu zaštitu Oresta od *lex talionisa* kažu: „Štiti ljude mimo zakon božji i vlast ruši Sudiljama starim”¹² (παρὰ νόμον θεῶν βρότεια μὲν τίων, παλαιγενεῖς δὲ μοίρας φθίσας, *Eum.*171-172). Po Hegelovoj interpretaciji helenskog odnosa prema sudbini, nesumnjivo je da se konkretizacija apstrakcije apsolutne nužnosti događa u helenskoj tragediji. U njoj će predstava sudbine evoluirati od apstrakcije u „sadržinsku

8 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 487, st. 121, 123. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeforoi_u10.zip.

9 *Eumenide* su, takođe, delo gde je problem pravde centralan (154, 171, 218, 221, 272, 291, 312, 413-414, 430-433, 439, 511, 525, 539, 550-554, 610, 612, 615, 619, 675, 749, 785, 815, 994).

10 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 547, st. 150. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

11 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 548, st. 162-164. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

12 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 548, st. 171-172. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

meru mudrosti”, odnosno u najveće moguće osvedočenje same običajnosti razvijene iz prve svesti o slobodi. Sudbina se pojavljuje uvučena u običajnosni krug života, a kod Eshila, te posebno kod Sofokla, ona postaje lik i legitimacija običajnosne pravednosti. Plastični helenski duh je „sliku slijepe i strašne sudbine uspio, iz mirnoće svijesti o samospoznaji neslobode, uvući u vlastiti običajnosni kosmos, te joj tako oduzeti predikacije sljepoće, strave i netransparentnosti, da bi je napokon sveo na nešto *ljudsko u emfatičkom smislu*: na mjeru običajnosno-praktičke *pravednosti*.”¹³

Novi tip rezonovanja naslućuje se u delu gde Atina ispituje Erinije i Oresta pre suđenja. Atina odbija tradicionalnu ideju pravde koja se sastoji u jednostavnom zaklinjanju suprotstavljenih strana, jer želi da čuje i argumente druge strane. Po čemu se dva koncepta pravde suštastveno razlikuju vidi se i kada Atina horovođi govori: „Ti voliš pravo imati no kroititi”¹⁴ (κλύειν δίκαιος μᾶλλον ἢ πρᾶξει θέλεις, *Eum.*430), dodajući da ne priliči da uz pomoć zakletve nepravda pobeđi.

Transformacija shvatanja pravde dobro se uočava i u Atininoj nameri da odredi „sud porotni za palu krv”¹⁵ (φόνων δικαστᾶς ὀρκίους αἰρουμένη, *Eum.*483). Pravda će se ogledati u moći razločnosti „najboljih” a ne u samorazumljivoj predstavi starih, što naslućuju i Erinije govoreći da će u slučaju pobeđe Oresta (*Eum.*490-493):

Zakoni će sada novi	νῦν καταστροφᾶι νέων
oboriti staro pravo,	θεσμίῳν, εἰ κρατή-
pobeđi li stvar i delo	σει δίκαια <τε> καὶ βλάβη
te ubice materine. ¹⁶	τοῦδε ματροκτόνου.

Ono što je po Hegelu bit tragičkog, menjanje prostog toka nužnosti, manifestuje se

13 M.A. Perović, *Etika*, Grafomedia, Novi Sad 2001, str. 267.

14 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 561, st. 430. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

15 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 564, st. 483. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

16 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 564, st. 490-493. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip. Nešto kasnije dodaje se i da će se srušiti „kuća pravde” (δόμος δίκας, *Eum.*516). Ni Apolon u *Eumenidama* nije više ono što je bio u *Pokajnicama*, tvorac strašnog i proročkog poziva na ubistvo. On je prisutan kao podržavalac, čija uloga je znatno drugačija, s obzirom da je u optužbi za ubistvo Orestov svedok, sukrivac i branilac. Stoga je jasna njegova nenametljivost u scenama suđenja, u kojima stoji pored ili iza Oresta, ne izdižući se više iznad njega. Poslednji deo *Orestije* ukazuje da jednom stečeno helensko iskustvo relativizacije moćnih

i u Eshilovoj trilogiji u sučeljavanju običajnosnih principa, konkretno božanskih zakona i ljudskih zakona.¹⁷ Stari bogovi pojavljuju se kao zastupnici porodičnih odnosa koji se primarno zasnivaju na elementu prirodnosti, čime oni stoje u suprotnosti sa pravom i zakonima zajednice.¹⁸ *Eumenide*, drugačije rečeno, predstavljaju pozornicu na kojoj

božanskih sila, kao kasnijeg legitimacijskog i regulacijskog temelja ljudskog delanja, omogućuje i sve naknadne mene njihove duhovne i stvarne povesti. Naime, kod Eshila se u prelazu sa prvog na drugi i posebno treći deo *Orestije*, jasno pokazuje evolucija helenskog doživljaja sveta, koja ujedno predstavlja i evoluciju smisla i imanentnih modusa helenske običajnosti.

17 Dobar primer konfrontiranja običajnosnih načela može se uočiti i u Sofoklovoj *Antigoni*, gde se sučeljavaju moć božanskog prava Antigone i moć ljudskog prava Kreonta. Prof. Perović kaže da je u nužnosti sučeljavanja prava krvnog srodstva i prava zajednice *polisa*: „*Sadržana* tragičnost tragičkog kao sudaranje običajnosnih moći shvaćenih kao ono sudbinsko. U sudaru mora postradati ono individualno, jer to je običajnosna sudbinska pravda! Ogrešenje o sudbinu tu znači ogrešenje o pravdu *polisa*. Slijepa sudbina tu postaje „dirljiva nužnost” (ruhende Notwendigkeit), jer u njoj nema više ničega slijepog i bespojmovnog.” M.A. Perović, *Etika*, Grafomedia, Novi Sad 2001, str. 267. Hegel je apsolutni obrazac tragedije pronašao u *Antigoni*, smatrajući da je u njoj sve dosledno izvedeno: sučeljavanje zakona *polisa* sa jedne strane i ljubavi unutar porodice i dužnosti sestre prema bratu, sa druge strane. *Pathos* žene, Antigone, jeste porodični interes, a *pathos* čoveka, Kreonta, čini dobrobit zajednice. Glavna suprotnost koju Sofokle obrađuje je, po Hegelu, suprotnost između države kao otelovljenja moralnog života u njegovoj duhovnoj opštosti i porodice kao otelovljenja prirodne moralnosti.

18 Pominjanje relacije pa i sukoba prava „krvi” tj. porodice i prava zajednice tj. *polisa*, može se prikazati na primerima iz *Pokajnica* i *Eumenida*. U *Cho.*987-989 Orest priziva Helija:

Na sudu nek mi svedok jednom bude on,
da majku s punim pravom smrću kaznih ja!

ὥς ἂν παρῆ μοι μάρτυς ἐν δίκῃ ποτέ,
ὥς τόνδ' ἐγὼ μετῆλθον ἐνδίκως μόρον
τὸν μητρὸς·

Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 533, st. 987-989. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeforoi_u10.zip. Grčko ἐνδίκως može da se prevede „s pravom” ali i „pravedno”, „po zaslugi”, „osnovano”...

A potom dodaje (*Cho.*989-990):

O Egistovoj smrti nije ovde reč,
tog sramotnjaka stiže smrt po zakonu.

Αἰγίσθου γὰρ οὐ λέγω μόρον·
ἔχει γὰρ αἰσχυντήρος, ὡς νόμος, δίκη·

Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 533, st. 989-990. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeforoi_u10.zip. Ovaj pasus može se i nešto drugačije prevesti, s obzirom da grčko μόρον, odnosno imenica μόρος, osim „smrti”, znači i „usud”, „sudjenje”, pa i „smrtna sudbina”. Pošto u stihu 990 stoji i jedno δίκη, celina može glasiti (prev. Ž. Kaluderović): „*Jer ovde nije reč o Egistovoj sudbini, pošto tog sramotnjaka stiže pravda (ili kazna) po zakonu.*”

Eumenide zastupaju pravo „krvi” porodice, odnosno iskonsku vezu između sina i majke, koju je Orest ubistvom Klitemnestre raskinuo. Eumenide goneći Oresta ističu pravo „prirodne moralnosti”, koja se „već u krvi čulno zasniva i oseća”,¹⁹ i suštinski brane tradicionalno shvatanje pravde. Nasuprot ovog prava, novi bog Apolon stavlja pravo supruga i „kralja” Agamemnona koji je u svom dubljem pravu povređen. Braneći muža i gospodara, Apolon brani pravo zajednice tj. *polis*a, i s pravom odvrća Eumenidama da zločin Klitemnestre nije bio osvećen tada bi on zaista „spoj sveti” kojim Zevs i Hera vežu brak smatrao nečasnim i ništavnim (*Eum.*213-216). U *Eumenidama* (217-218) Apolon još kaže:

Ta ljubav suđena i Pravdom šticeana εὐνή γὰρ ἀνδρῖ καὶ γυναικὶ μὀρσιμος
U braku važi više nego zakletva.²⁰ ὄρκου ᾠστὶ μείζων τῆ δίκῃ φρουρουμένη.

Veza između muškarca i žene nije brak koji proizilazi samo iz čisto prirodne ljubavi, iz krvnog i prirodnog srodstva, već svoje ishodište ima i u svesnoj naklonosti, te zbog toga pripada slobodnoj moralnosti samosvesne volje. Može se reći, na Hegelovom tragu, da pojam i znanje o supstancijalnosti bračnog života jesu nešto poznije i dublje nego što je prirodna veza između sina i majke, i da sačinjavaju početak države kao realizacije slobodnog i mirnog htenja. Ovo pokazuje da momenti ljudske subjektivnosti izranjaju na videlo u *Eumenidama*, dovodeći u pitanje do tada važeću i neupitnu običajnosnu ravnotežu prirodnog i duhovnog elementa helenskog života.

Da Atina radikalno drugačije razume pravdu uočava se u trenutku kada poziva građane i sudije da saslušaju njen zakon za sva vremena, da se pravda baš sastoji u njenom donošenju pred Areopagom. Ona navodi da, iako je boginja, njoj samoj ne priliči da isključivo ona bude sudija. Naime, mora postojati saradnja i koordinacija između bogova i ljudi,²¹ pošto ljudi nisu više puki instrumenti božanske ljutnje. Rezultat je presuda koja se donosi nakon suđenja, nasuprot momentalne destrukcije koja se uočava kod običajnosnog modela pravde iz prethodna dva dela trilogije. Ovakvo razumevanje tzv. zakonske pravde zahteva prosuđivanje pre nego ritmički ciklus osvete kosmičke pravde obeležen u

19 G.V.F. Hegel, *Estetika II*, BIGZ, Beograd 1975, str. 167.

20 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 551, st. 217-218. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

21 Primer saradnje boginje i ljudi ispoljava se u trenutku kada Atina glasa zajedno sa ostalim porotnicima. Vilamovic (U.v. Wilamowitz-Moellendorff) (*Aischylos-Interpretationen*, Berlin 1914, (n.24) 183-185), je čvrsto na stanovištu da je na delu tzv. *calculus Minervae*, te da Atinin glas nije bio odlučujući glas pri glasanju, već da je on tvorio izjednačenost glasova.

Agamemnonu i *Pokajnicama*, koji je, pokazalo se, ugrožavao egzistenciju domaćinstva i države. Prosuđivanje je stvar balansa i proporcije, dokazivanja i promišljanja, jednostavno rečeno reflektovanja stvari. Bez obzira da li je reč o „dvostrukom” plaćanju kazne Troje, o identičnoj kompenzaciji kod *taliona* po principu „oko za oko, zub za zub”, o glasanju o Orestovoj krivici u slučaju Areopaga, ili je u pitanju njena božanska ili ljudska dimenzija, pravda jeste neka vrsta ekvivalencije koja kada je narušena mora biti ponovo uspostavljena. *Dike* kod Eshila pokazuje i svoju drugu karakteristiku, korelativnost, pošto se stalno pominju dve strane koje su u sporu i njihova suodnosnost.

Paralelizam koji Eshil provodi između pojedinca i grada način je mišljenja koji je srodan poznatom Platonovom viđenju i poređenju u *Državi*.²² Kao što filozof Platon koristi koncept grada da bi izrazio i bolje pokazao pojam pravde „na velikom”,²³ slično čini i dramatičar Eshil posredstvom Areopaga. Tako osnovani sud postaje supstitut za običajnosni *lex talionis*, uspostavljajući drugačije shvatanje pravde koja ima više izraženu „legalnu” konotaciju i koja implicira aktivniju participaciju građana u njenoj implementaciji.

Ponekad se doista čini da Eshil posredstvom Areopaga želi da ontološki status pravde svede na prostu konvenciju i isključivo ljudsku stvar, gde će jedino merodavna biti razložnost i *koine doxa*, što je svojevrstan protagorovski zahtev koji nije bio potvrđen ni kod Protagorinih neposrednih sledbenika. On, ipak, još uvek nema misaone smelosti da pravdi potpuno oduzme božansku legitimaciju. Eshil zahteva dodatno utemeljenje *dike* koje će pronaći u Erinijama. Srde koje su na kraju trilogije transformisane u Milosnice ostaju u gradu u funkciji zaštitnika, odnosno kao što Areopag postaje zaštitnik pravde među ljudima, Erinije dobijaju ekvivalentnu ulogu na božanskom nivou. Ovo znači da božanska pravda, koja i dalje kažnjava silovito, osobito grehe očeva na njihovoj deci,²⁴ nije pobeđena i eliminisana. Erinije uostalom ostaju u gradu da je u izvesnom smislu nameću, premda one same to ne zahtevaju već to čini Atina. One, istine radi, nisu više hladne

22 Kaufman čak kaže da je korak koji je Eshil načinio od Homerovog sveta prema oblasti platonovskog dijaloga daleko veći nego naredni korak koji je u ustom pravcu načinio Euripid. Razlog je što je: „*Eshilovo zanimanje filozofski čistije od Euripidovog...Ni jedna euripidovska tragedija kao celina nije toliko bliska Platonu kao Orestija u celini, ili Eumenide posebno.*” V. Kaufman, *Tragedija i filozofija*, Knjiž. zaj. N. Sada, Novi Sad 1989, str. 149-150. Eshil se u *Državi* citira 8 puta, a još po jednom u *Eutidemu*, *Gozbi* i *Fedonu*.

23 Detaljnije vid. u autorovom tekstu. Ž. Kaluderović, „Platonovo poimanje pravednosti”, u: *ARHE*, god. VII, br. 13, Novi Sad 2010, str. 49-71.

24 Kažnjavanje potomaka ljudi koji su učinili nešto loše generalno jeste karakteristika božanske pravde, koja se, po Herodotu, u ovom elementu nalazi nasuprot ljudske pravde (*Istorija*, VII,137.1-2).

osvetnice koje samo vode računa o pravima srodnika, već sfera njihove kompetencije postaje ljudska zajednica kao celina.²⁵ Ono što gube odričući se svoje žestine i pretnje je borbeni i osvetnički karakter, koji je bio baza *lex talionisa* i nevolja koje su stizale sa njim. Ljudska pravda zahteva nadopunu i božansku superviziju, pa Atina poručuje (*Eum.* 992-995):

Odanima budete l' odani
i svagda ih silno poštovali,
vazda će vam država i zemlja
sjati slavom pravde i poštenja.²⁶

τάσδε γὰρ εὐφρονας εὐφρονες αἰεὶ
μέγα τιμῶντες καὶ γῆν καὶ πόλιν
ὀρθοδίκαιον
πρέψετε πάντως διάγοντες.

Izveštaj šta će sve Eumenide doneti gradu dugačak je i kompleksan. Prednosti su razvrstane u dve grupe, one na socijalnom i one na materijalnom planu. Ako se Eumenide budu molile protiv nesloge a za prosperitet njihova molitva će promeniti smer narušavanja ekvilibrijuma u prirodi, koji se pominje u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*. Ovo nije tako čudno u jeziku i kulturi u kojoj je δίκη označavala i poredak celokupnog *kosmosa*.²⁷ Na kraju same trilogije u *Eumenidama* ovo narušavanje se koriguje i stabilizuje. Bakljada nagoveštava epohu napretka, a Eumenide se mole za različite biljke, životinje i mlade žene, i njihov dobar i uspešan razvoj. Sve dobrobiti u prirodi i prosperitet ljudskog roda idu zajedno sa utelovljenjem i etabliranjem δίκη. Uostalom, *dike* se razumeva na sličan način, u smislu da donosi obilje i plodnost, kod Hesioda (*Poslovi i dani*, 225-237) i Homera (*Odiseja*, XIX, 109-114). Premda postoje i razlike, u prethodnim slučajevima pravedno prosuđivanje vladara je ono koje donosi prosperitet, dok kod Eshila to čini respekt prema institucijama, pre svega sudu, i uvažavanje bogova.²⁸ Sve ovo samo potvrđuje Eshilov pokušaj usaglašavanja do tada neupitnog ontološkog primata kosmičke pravde sa jedne strane i sve snažnijeg manifestovanja zakonske pravde, sa druge strane. I ne samo to, naglasak na ličnoj odluci i praktičkoj razboritosti u *Pokajnicama*, a osobito

25 Obe ove uloge mogu se pronaći u *Eumenidama*, pa i ranije u *Orestiji* (*Ag.* 1190, *Eum.* 210-212; *Ag.* 59, *Eum.* 269-275).

26 Prev. M.N. Đurić. *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Eshil. Treći deo *Orestije: Eumenide*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994, str. 587, st. 992-995. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.

27 O čemu pišu Lojd Džons (H. Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus*, Berkeley/London 1971, Index s.v. „Dikē“) i Frenkel (H. Fränkel, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, Munich 1960, s. 162-173).

28 O ovome piše Solmsen (F. Solmsen, *Hesiod and Aeschylus*, N.Y. 1949, p. 215). Perikle veliča atinsku demokratiju zbog njenog straha od pisanih i nepisanih zakona (Thuc.II.37.3), baš kao što i Eshil pominje strah od Areopaga i Erinija.

u *Eumenidama*, udariće temelje kasnijoj individualnoj pravednosti. Njeni prvi znaci pojavili su se kod Hesioda a puna afirmacija uslediće u sofističkoj epohi.

Pravda ustanovljena u *Eumenidama* na „legalan” način i u reflektivnom duhu u dobroj meri dokida i nadilazi *lex talionis* običajnosne epohe, koji više ne može neupitno važiti kao opšteprihvatljivi i samorazumljivi princip pravednog regulisanja međuljudskih, i ne samo međuljudskih, odnosa. Zato je i moguća, ranije teško zamisliva, situacija da se za neko ubistvo kaže da je učinjeno „s pravom” (εἰ δίκαιον) i da posledica bude još neverovatnija stvar, naime oslobađanje ubice, baš ono što se desilo Orestu prilikom njegovog suđenja pred Areopagom. Eshil naglašava nešto što je implicitno bilo sadržano u atičkom „krivičnom zakonu”, što sprečava beskonačnu seriju odmazdi i zabranjuje puku osvetu nad ubicom (Demosten, XXIII 39). Ovakvo shvatanje predstavlja dobru osnovu za potonja poimanja zakona²⁹ i pravde, od koje su, kao što kaže Platon, „sve ljudske stvari dobile ono što je u njima lepo”³⁰ (*Nom.* 937e).

Iz istorijsko-filozofske perspektive posmatrano, pokušaj sinhronizovanja i izmirenja dva principa, koji se desio pri kraju *Eumenida*, bio je privremenog karaktera. To je uočljivo iz samog razvoja njihovog odnosa u trilogiji, sa sve snažnijom ulogom subjektivnosti kako se delo primiče završnici, a osobito vidljivo iz radova Sofokla, te Euripida, kod koga evolucija helenskog doživljaja sveta i smisla i unutrašnjih oblika helenske običajnosti dospeva do isticanja principa ljudske subjektivnosti. Subjektivnost je potom trajno narušila običajnosni harmonični sklad, a lepo i neposredno jedinstvo nije više moglo egzistirati u svojoj prirodnoj spontanosti, već se javila potreba za višim i drugačijim jedinstvom. Običajnosni *kosmos* Helade, konačno, bio je pobeđen i slomljen povratnom svešću o delanju, čemu su doprinos dali i slavni tragičari (Eshil, Sofokle, Euripid), premda će put u kome će delatno htenje ljudi biti utemeljeno na slobodnom samopostavljanju svoje osvešćenje zadobiti tek mnogo vekova kasnije, kada helenska epoha već bude minuli lik duha.

29 O jednakosti pred zakonom u demokratskim *polisima* dobro govore i Tezejeve reči u Euripidovim *Pribeglicama* (433-435):

A ima l' zakon pisan gdje, tu ima svak,
i bogac i bogataš, pravo jednako,
Te mali velikoga pravdom nadbit će.

γεγραμμένον δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς
ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχει,
ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσις ἀσθενεστέροις.

Prev. K Rac i N. Majnarić. Eshil Sofokle Euripid, *Sabrane grčke tragedije*, Kosmos, Beograd 1988, str. 356, st. 433-435. Original *Pribeglica* preuzet je sa Internet adrese: <http://perseus.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.172:5.GreekFeb2011>.

30 Prev. A. Vilhar. Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004, str. 288, 937e.

LITERATURA:

- Bates, C., "Aristotle and Aeschylus on the Rise of the Polis: The Necessity of Justice in Human Life", u: *Polis: The Journal of the Society for Greek Political Thought*, Volume 20, Numbers 1-2, 2003.
- Eshil, *Orestija*, u: *Grčke tragedije*, Srps. knjiž. zadr., Beograd 1994. Original *Agamemnona* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/aeschylus_agamemnon.zip. Original *Pokajnica* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/choeφοροι_u10.zip. Original *Eumenida* preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/zpd/eumenides_u10.zip.
- Eshil, Sofoklo, Euripid, *Sabrane grčke tragedije*, Kosmos, Beograd 1988. Original *Pribeglica* preuzet je sa Internet adrese: <http://perseus.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.172:5.GreekFeb2011>.
- Fränkel, H., *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, Munich 1960.
- Gagarin, M., *Aeschylean Drama*, Berkeley 1976.
- Hegel, G.V.F., *Estetika II*, BIGZ, Beograd 1975.
- Herodot, *Istorija I-II*, Mat. srp., Novi Sad 1988.
- Hesiod, *Poslovi i dani*, Knjiž. zajed. N. Sad, Novi Sad 1994.
- Homer, *Odiseja*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 2002.
- Kaluderović, Ž., *Helensko poimanje pravde*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 2010.
- Kaluderović, Ž., „Platonovo poimanje pravednosti”, u: *ARHE*, god. VII, br. 13, Novi Sad 2010.
- Kaufman, V., *Tragedija i filosofija*, Knjiž. zaj. N. Sada, Novi Sad 1989.
- Lloyd-Jones, H., *The Justice of Zeus*, Berkeley/London 1971.
- Perović M.A., *Etika*, Grafomedia, Novi Sad 2001.
- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd 1993.
- Platon, *Eutidem*, u: *Dijalozi*, Grafos, Beograd 1987.
- Platon, *Fedon*, u: *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970.
- Platon, *Gozba*, u: *Ijon.Gozba.Fedar*, Kultura, Beograd 1955.
- Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004.
- Solmsen F., *Hesiod and Aeschylus*, N.Y. 1949.
- Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, Dereta, Beograd 1991.
- Wilamowitz-Moellendorff, U.v., *Aischylos-Interpretationen*, Berlin 1914.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Faculty of Philosophy, Novi Sad

COMPREHENSION OF JUSTICE IN *AGAMEMNON*, *THE LIBATION BEARERS* AND IN *THE EUMENIDES*

Abstract: The author in this paper analyses *dike* as the central concept of Aeschylus' *Oresteia*, being on the standing point that this trilogy, in rudiment form, represents almost the entire evolutionary path of the Hellenic understanding of justice. The regularity and rhythm of this evolution can be followed starting from the occurrence of morality-based justice in *Agamemnon* and *The Libation Bearers*, where it is manifested by the means of *lex talionis*. In *The Libation Bearers* and *The Eumenides* it is shown, however, that there are also different understandings of justice. The judgment i.e. justice is made through cooperation of gods and humans, following a trial in front of Areopagus. Aeschylus does not deprive justice entirely of divine legitimization, however it is still established based on the voting of jury members after both sides have presented their arguments, which indicates that there are elements of the legal form of justice. In general, the author concludes, the overall atmosphere in *The Libation Bearers*, and particularly in *The Eumenides*, in which personal decision making and reasoning is emphasized, indicates the forthcoming pointing out of the principle of human subjectivity, which will subsequently bring about the so called individual justice.

Keywords: Aeschylus, *Oresteia*, justice, evolution, cosmic, legal, individual

Primljeno: 22.8.2012.

Prihvaćeno: 15.10.2012.